

Т.А.Бевз*

**ОЛЕКСАНДР СТРОНІН ТА ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ
ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ**

Стаття присвячена маловідомому в Україні громадському діячеві, педагогу, організатору перших недільних шкіл, автору політичних праць та «Народної енциклопедії» Олександрові Івановичу Строніну. Розкрито життєвий і творчий шлях. Увага акцентується на періоді перебування О.Строніна в Україні, відтворено його зв'язок і співпрацю з М.Драгомановим та іншими відомими українськими діячами другої половини XIX ст.

Олександр Іванович Стронін – педагог, історик, соціолог, політолог, громадський діяч, автор «Народної енциклопедії» та однієї з перших політико-соціологічних праць «Політика як наука». О.Стронін був мислителем досить радикальним, разом із тим він – людина сердечна і щирий патріот, просякнутий переказами й легендами національної історії.

Із його іменем тісно пов'язані долі багатьох відомих особистостей України другої половини XIX ст. Він відіграв важливу роль у формуванні світогляду та становленні таких діячів, як М.Драгоманов, М.Лисенко, М.Старицький, М.Симонов (Номис) та ін. Високої думки про педагогічний талант О.Строніна був відомий лікар М.Пирогов. С.Подолінський вважав праці Олександра Івановича зразком спеціальної літератури для народу. Л.Шишко зазначав, що в брошурах О.Строніна природничо-історичного змісту порушувалися релігійні питання і майже завжди повністю заперечувалися церковна релігія і навіть атеїзм.

Визначна українська патріотка й фундаторка Наукового товариства імені Шевченка у Львові Є.Милорадович перебувала під впливом ідей О.Строніна, працювала у його гуртку, викладала у недільних школах, допомагала коштами, видавала книги, у тому числі і його. Т.Шевченко критикував український букварик Строніна, хоча М.Драгоманов вважав його кращим за букварі і Т.Шевченка, і П.Жуліша.

Відбуваючи покарання в Архангельську за поширення малоросійської пропаганди, О.Стронін зав'язав добрі стосунки з відомим етнографом, громадським діячем та автором слів національного гімну «Ще не вмерла Україна» – П.Чубинським. Про О.Строніна як одного з перших українських соціологів писав філософ Д.Чижевський.

Науковий стан праць О.Строніна відзначається досить високим рівнем. Однак слід зазначити, що сучасні українські вчені, за винятком С.Стельмаха, С.Світленка, не досліджували його праць. Проте ще за життя О.Строніна з'явилася низка статей, відгуків і рецензій. Зокрема, це праці Є.Де-Роберти, М.Михайловського, П.Ткачева та ін.¹ Про нього згадують у своїх дослідженнях С.Єфремов і Д.Чижевський. Більш детально про О.Строніна як соціолога йшлося у колективній монографії «Соціологічна думка в Росії. Нариси історії немарксистської соціології останньої третини XIX – початку XX ст.» (1978). Аналіз теоретичної спадщини О.Строніна здійснила відома російська дослідниця В.Лейкіна-Свирська². У 1995 р. була опублікована монографія «Філософія політики О.І. Строніна» А. Маркової³. Книга «Соціологія в Росії» за редакцією В.А.Ядова розглядає соціологічні погляди О. Строніна. «Антологія світової політичної думки» містить короткий біографію та уривки з праці «Політика як нау-

* Бевз Тетяна Анатоліївна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

ка». Крім того, у навчальні програми Росії з історії соціології та політології включено розгляд органічної теорії О. Строніна⁴.

Олександр Іванович Стронін був вихідцем зі слободи Ракетної, Хотмизького повіту, Курської губернії. Народився він 20 лютого 1826 р. у родині освіченого кріпосного селянина – Івана Строніна, який працював скарбником, а згодом упродовж трьох років – головним управляючим українських маєтків князів Юсупових. Незабаром на посаду головного управляючого запросили німецького фахівця, а родина Строніних переїхала у маєток Ряшки Прилуцького повіту на Чернігівщині. Управляючим у цьому маєтку Іван Стронін пропрацював 30 років, до самої смерті.

Варто зазначити, що батько Олександра Івановича був неординарною особою. Здобувши елементарну грамотність, він так захопився читанням книг, що, не маючи спочатку коштів на їх придбання, переписував твори О.Пушкіна, В.Жуковського, М.Карамзіна. Свою любов до книг він прищепив і своїм синам, насамперед Олександрю. Як зазначає С. Світленко, «українська народна стихія, що оточувала його в українському селі, мала помітний вплив: навчила українській мові, відкрила світ самобутньої української народної культури»⁵.

У 1837 р. батько добився «вільної» для трьох своїх синів і дав їм можливість здобути освіту. Олександр вступив у Прилуцьке повітове училище, а потім уже як «вільний» перейшов у другу Київську гімназію. У 1845 р. він її закінчив і вступив на юридичний факультет Київського університету св. Володимира, з другого курсу навчався казеннокоштным студентом. Варто зазначити, що у той час у Київському університеті було дуже мало студентів вихідців із селян. Так, у 1845 р. із 403 студентів лише 11 були селянами, що становило 3% від загальної кількості вступників⁶. Доречним буде зазначити, що О.Стронін уважав себе «мужиком по крові, симпатіях і переконаннях»⁷.

В університеті почав формуватися світогляд О. Строніна. Нове розуміння усього навколишнього почало проявлятися дуже швидко. Він гостро відчував брехливе лицемірство казенної монархічної юстиції. І це зумовило його перехід з юридичного на історико-філологічний факультет. Він надавав великого значення вихованню людської гідності, вважав дуже важливим вплив біографії порядних людей. На нього особисто значний вплив мали два професори, які викладали грецьку та римську літературу і древності – Нейкорх та О.Деллен, які вирізнялися чесністю, справедливістю, доброзичливістю та безкорисливістю.

О. Стронін закінчив Київський університет св.Володимира у 1848 р. Тоді ж він записав у своєму щоденнику: «Як мій патріотизм, так і мій прозелітизм повністю переродились. Обидва вони перетворилися в дух пасивної опозиції» проти формалізму⁸. Як казеннокоштний студент був направлений на службу молодшим учителем до Кам'янець-Подільської гімназії. Через рік він отримав посаду старшого вчителя Немирівської гімназії. Як стверджував сам О.Стронін, саме у Немирові завершилося його світське виховання. Мало не щодня відбувалися прийоми у почесного попечителя гімназії графа Потоцького, в яких брав участь і молодий учитель.

Крім того, є свідчення, що під час перебування О.Строніна (1849–1852 рр.) у Немирові, у гімназії сформувався гурток вчителів українців, до якого входили І.Дорошенко, М.Симонов (Номис), М.Чалий та ін.⁹ Згодом Олександр Іванович працював молодшим, а через рік – старшим учителем гімназій у Новгород-Сіверському, а із серпня 1855 р. – старшим учителем історії Полтавської губернської гімназії. У його щоденнику є цікавий запис про 1848–1855 рр. На його думку, це роки «самого катастрофічного становища Росії», коли «померли Бєлінський і Гоголь і Буташевич-Петрашевський», «завмерла наука, мистецтво, політика» і «залишалось або віддатися повній апатії, заглибитись всередину, без

будь-якого застосування» або «кинутися на службу». «Ось генеалогія цього не-суб'єктивного, непередбаченого нападу на мене педагогізму»¹⁰.

Натомість перебування у Полтаві особисто для О.Строніна, зазначав він, «було найкращим періодом із моєї педагогічної кар'єри і в той же час і останнім у цій кар'єрі періодом. Тут я пробув цілих сім років – при цьому яких років: з 1855 р. по 1862 р., тобто усі перші роки нового царювання». Важливим, на його думку, цей період був і для суспільства, тому що це була доба пожвавлення, воскресіння із мертвих: «Белінський воскрес у Чернишевському і Добролюбові, Гоголь – у Некрасові та в Тургенєві, Буташевич – у Герцені і в Михайловському»¹¹.

О.Стронін був талановитим педагогом, який шукав нові методи живого і начочного викладання. Читаючи у Полтавській гімназії курс загальної історії, він захоплював слухачів пластичними образами, зіставленнями, ліричними відступами. М.Драгоманов стверджував, що Олександр Іванович «переносив учеників у саму суть життя й інтересів кожної епохи, і при тому, звісно, будив симпатію до передового інтересу епохи, так що ученики переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в період Реформації, за просвіту в XVIII ст., за політичну волю, автономію нації і демократію із соціальною справою з кінця XVIII ст.»¹². Крім того, він знайомив учнів із політичними теоріями Вольтера, Шарля Луї де Монтеск'є, Жана Жака Руссо та соціальними теоріями Оуена, Сен-Симона, Фур'є. Характерним є те, що він, викладаючи нову історію, враховував останні події. Надавав учням статті, присвячені новій історії, які друкувалися в тогочасних журналах, книгах із серії «Историческая библиотека» та «Историки и публицисты нашего времени». Для розширення кругозору О.Стронін рекомендував своїм учням вивчати іноземні мови, виступати з доповідями. Спілкувався з учнями і поза межами класних кімнат, давав їм читати книги, розмовляв із ними на політичні теми.

Про нього із захопленням відгукувалися учні. Харківський громадський діяч і видавець М.Баллін «полюбив Строніна, не чувши його голосу, не прочитавши жодного його твору»: він навчився пізнавати учнів, які навчалися у Строніна «за полтавськими очима», які мали особливий характер «молодої сміливості і свідомої добродушності»¹³.

У середині XIX ст. з ініціативи передової інтелігенції почали виникати недільні школи. Одну з перших таких шкіл було відкрито у 1858 р. у Полтаві з ініціативи та під керівництвом учителя О.Строніна. Попечитель Київського навчального округу, відомий лікар М.І.Пирогов відзначав незвичайні успіхи «учнів цих шкіл у засвоєнні грамоти: вдвічі–втричі швидше, ніж у щоденних початкових училищах»¹⁴. Восени 1859 р. у Полтаві відкрилися й інші недільні школи, згодом суботня – для євреїв. Усі вони разом утворювали свого роду федерацію, до якої, крім учителів, входили і представники дворянства, чиновники, купці та ін., які допомагали школам матеріально. У раді першої недільної школи «визначалися Лобода, Стронін і Кониський»¹⁵. Незабаром вони працювали і в загальній раді полтавських недільних шкіл, яка здійснювала організаційне та навчально-методичне керівництво. До її складу входили також Є.Милорадович (голова), Д.Пильчиков, М.Казимовський, В.Щелкан. За даними Д.Граховецького, члени загальної ради головували почергово¹⁶.

Цікавий факт описав у своїх спогадах О. Кониський. Він розповідав, що через деякий час після відкриття першої недільної школи викладачі помітили, що мова, якою проводилося викладання, була інколи зовсім незрозумілою для учнів: «Майже кожне слово потрібно було перекладати і пояснювати; на це йшло дуже багато дорогого часу, якого у нашому розпорядженні було усього дві години, з 10 до 12 ранку»¹⁷. Із метою розв'язання цієї справи педагогічна рада школи вирішила перевірити спостереження фактами. У зв'язку з цим було опитано

140 учнів. Опитування проводилися так: кожному учневі була прочитана одна із байок В.Крилова і подібна до неї Є.Гребінки, а потім запитували, яку з них краще зрозумів учень. Відповідь перевірялася вмінням переказати, а тоді ставилося запитання: на якій із мов цих байок він бажає продовжити навчання. За мову Є.Гребінки висловилися 123 учні¹⁸.

О.Стронін переробив на українську мову відомий посібник В.Золотова, який схвалили педагогічна рада та цензура і був надрукований та запроваджений у недільних школах. «Коли заклались у Полтаві недільні школи, – згадував М.Драгоманов, – О.Стронін переробив на українську «Буквар» Золотова, зложений по «звуковому» способу «рухливих букв», що був пущений у моду недільними школами і що переважував усякі старомодні букварі, у тому числі й українські Куліша та Шевченка. Цей перший український буквар, зроблений по раціональній методі, послужив незабаром як *corpus delicti* для того, щоб обвинуватити Строніна «в намерении отделить Малороссию от России»¹⁹.

Недільні школи сприяли виданню підручників і започаткували народні публічні лекції. Перші такі лекції відбулися у Полтаві задовго до петербурзьких лекцій у «Соляном городке». Ініціював їх О.Стронін. Він був прекрасним оратором. Згодом ці лекції були опубліковані під псевдонімом О.Строніна – О.Іванов.

Крім лекцій для народу, гурток О.Строніна створив і популярний театр любителів. Першою виставою був «Ревізор» М.Гоголя. Ідея створення театру полягала у тому, щоб не відрізяти театру народного від театру для інтелігенції, а зробити з любительського театру такий, щоб був зрозумілим простим людям і в той же час сприяв формуванню їхньої національної свідомості. Особливість полтавського театру проявилася у тому, що ціни на квитки були визначені досить низькі. Проте губернатор, коли йому принесли для ухвалення афішу спектаклю, встановив на ній високу ціну і тим самим знищив ідею та наміри полтавських просвітителів народу.

Період 1859–1860 рр. можна вважати за апогей впливу О.Строніна у Полтаві. Він не обмежувався лише гімназією. Гурток, до якого входили кращі учителі гімназії, кадетського корпусу і дівочого інституту (інтернату панянок) і керівником якого був Олександр Іванович, ініціював створення у Полтаві дівочої гімназії. Цікавим був той факт, що полтавські учителі погодилися упродовж шести років навчати в новоствореній дівочій гімназії безкоштовно. Інші кошти на утримання гімназії планувалося отримати приватним шляхом, імовірно, за рахунок меценатів та зборів із різноманітних благодійних заходів.

Уряд погодився на такий варіант існування гімназії і запропонував учителям дівочої гімназії виробити проект її статуту. Найактивнішу участь у цій роботі взяв О.Стронін, і «при його працюovitості й ораторському таланті став першим у тих нарадах»²⁰. Він виступав також як делегат учителів гімназії перед начальством і полтавським товариством. Згодом Міністерство народної освіти надіслало усім гімназіям для обговорення «Проект устава средних и низших учебных заведений». Зауваження та пропозиції учителів пізніше були надруковані у кількох томах, які і сьогодні можуть служити цікавим джерелом для знайомства з громадською думкою початку 60-х рр. «Замечания совета полтавской гимназии», які були написані за безпосередньою участю О.Строніна, відзначалися педагогічною виваженістю і ґрунтовністю та тенденцією до автономізму. Водночас була визнана «потреба початку науки в народних школах на народних мовах, із тим, щоб до російської мови переходили поступово»²¹.

Слід зазначити, що це були не єдині зауваження і пропозиції, написані О.Строніним. Як відомо, у той час петербурзький уряд здійснював реформи. І коли міські ради повинні були подати свої зауваження про реформу міського статуту, полтавський війт (голова) звернувся до О.Строніна, і той допоміг йому написати свої пропозиції, які мали ліберальне спрямування.

Зростання громадського авторитету О. Строніна не могло залишатися не поміченим. Восени 1859 р. у Полтаву приїхав цар. Губернатор поскаржився цареві на гімназію, і він, прийшовши туди, сказав директору прилюдно: «Я слышал, что у тебя учителя заражены демократическим духом. Смотри за ними построже»²². Про цей епізод М. Драгоманов (у той час студент Київського університету св. Володимира) розповів професору російської історії П. В. Павлову, який був прихильником ліберальних ідей.

М. Драгоманов згадував у своїх спогадах «Два учителі» про ці події: «Незабаром цар прибув і у Київ, де шеф жандармів князь Долгорукий почав жалітися куратору Пирогову (до якого ще цар був прихильний і якого ненавиділа вся ретроградна бюрократія в Росії), що в Полтаві учителі, а надто Стронін, дійшли до крайніх революційних ідей. Павлов же розказав Пирогову те, що він чув від мене (М. Драгоманова – Т. Б.) про Волкова і Строніна, додавши, що він по вступних екзаменах в університеті бачить, як прекрасно приготовлені ученики Строніна з історії. Пирогов сказав Павлову, щоб він послав до нього кількох відомих йому студентів полтавців. Павлов вибрав трьох, у тім числі і мене»²³.

Під враженням від зустрічі з вихованцями О. Строніна відомий лікар, попечитель Київського навчального округу М. І. Пирогов поїхав у Полтаву на ревізію. «Там йому пожалілися на Строніна, – згадував М. Драгоманов, – губернатор і архієрей. Пирогов сказав директору гімназії, що він думає для тиші перевести Строніна в другу гімназію. Але потім, побувши на лекціях Строніна і поговоривши з ним у себе, рішив zostавити його до часу в Полтаві і навіть, щоб заявити нерезонність доносів Волкова, перед вищим урядом представив Строніна к новому року для нагороди орденом. А в Києві він сказав інспекторові всіх училищ округу Тулову, що знав Строніна, і з яким я зблизився через недільні школи, що Стронін одна з ліпших голов між педагогами округу і що він назначить його на першу вакансію директора гімназії, навіть минаючи інстанцію інспекторської служби»²⁴. Це була оцінка однієї талановитої особистості іншою, адже лише завдяки постаті М. Пирогова у Міністерстві народної освіти у період його праці там панувала «епоха лібералізму».

Проте у Полтаві не прислухалися до висновків М. Пирогова й ім'я О. Строніна почало з'являтися у слідчих справах уже в 50-х рр. 12 лютого 1859 р. III відділення наказало полтавському жандармському штаб-офіцеру зібрати відомості про стосунки О. Строніна з О. Герценом. Ніяких матеріалів знайдено не було. Наступного року, у зв'язку зі слідством у справі харківського таємного студентського товариства у нього було проведено обшук, який також не дав позитивних результатів. Заборонені видання, у тому числі праці О. Герцена, вдалося сховати.

Початок 60-х рр. XIX ст. позначився створенням у Полтаві гуртка місцевої демократичної інтелігенції, відомий в історії, як полтавська українська громада. О. Стронін був учасником цього гуртка. Підтвердженням цього може бути секретна записка полтавського цивільного губернатора О. Волкова князю В. Долгорукому від 10 жовтня 1861 р., де серед «найперших осіб партії» названо О. Строніна, а також викладача кадетського корпусу В. Щелкана, начальника телеграфної станції В. Лободу та ін. Членами громади також були О. Кониський, М. Кшиштоф, П. та В. Трунови, В. Михеев та ін.

Однак найбільшою увагою, особливо у III відділі Власної його імператорської величності, користувався «учитель Олександр Стронін, найрозумніший і найнебезпечніший з усіх; адже до його прибуття у Полтаві все було спокійно...». Далі зазначалося, що за кілька років роботи у Полтавській гімназії він здобув «популярність і приваблення до деяких вихованців, а головне, залучивши на свій бік багатьох подібних собі молодих людей, і будучи тепер зовсім безцілним, Стронін буде мати можливість ще більше поширювати свої дії»²⁵.

Дещо інше про участь О.Строніна у полтавській громаді писав О.Кониський у своїх спогадах: «По своїм думкам Стронін тоді був космополіт, але ні він нас, ні ми його не цуралися; часто він заходив на наші збори, часто-густо, як-от по школах і інч., працювали укупі, і всі ми його шанували, знов-таки за те, що ні властолюбства, ні лукавновання, ні отого, кажу, не любого мені я ми не спостерігали у його»²⁶. Отже, О.Кониський та й інші члени громади звинувачували О.Строніна у космополітизмі. Однак М.Драгоманов спростовує ці погляди, пояснюючи, що «космополіти, не відкидаючи ваги національної форми цивілізації, все-таки в принципі цивілізацію ставили вище національності і вважали утилітарно кориснішою для народу, ніж народні традиції, між якими є багато архаїчного і просто ретроградного»²⁷. Варто також зазначити, що у той час ім'я О.Строніна асоціювалося у свідомості з українськими народолюбцями і його ставили у низку відомих тоді українців: В.Лободи, П.Чубинського, О.Кониського та ін. Сам О.Стронін зазначав, що «я швидше панславист, ніж малорософіл».

У листі до В.Лободи від 4 липня 1862 р. О.Стронін писав: «Про громаду, яка слідом за вашим від'їздом розладналася, так, що її і не побачив Куліш, який сюди приїздив, нехай говорить Вам сама громада»²⁸. Це пояснюється тим, що у полтавській громаді відбувалося ідейне розмежування.

Пошуки компромату на О.Строніна тривали і нарешті матеріал для звинувачення був знайдений. Це було листування з учителем повітового училища в Лубнах – В.Шевичем. 31 липня 1862 р., за наказом міністра народної освіти, О.Строніна звільнили, і це стало формальною перешкодою для отримання педагогічної посади в системі Міністерства народної освіти у майбутньому.

У вересні 1862 р. О.Строніна було заарештовано за розповсюдження забороненої літератури та за діяльність щодо поширення гуртків із метою збудження «незадоволення народу» і «відокремлення Малоросії». Його справа була сфабрикована, по ній проходило сім чоловік, які жили у різних містах. Головною фігурою для слідства був О.Стронін. Крім нього, по справі, яка отримала назву «справа про поширення малоросійської пропаганди», проходили: губернський секретар Шевич, штабс-капітан Лобода, учитель Полтавського кадетського корпусу Шиманович, лікар Португалок, кандидат університету Бекман і лікар Зеленський. Їх звинувачували в українському сепаратизмі та у зв'язках із Петербурзьким комітетом грамотності. Особисто проти О.Строніна існувала ще одна підозра, а саме: співробітництво в «Колоколі» О.Герцена. Це пов'язували з тим, що О.Стронін у 1858 р. перебував за кордоном, у Лондоні, де і познайомився з О.Герценом. Про факт їхнього знайомства писав і М.Драгоманов. Після повернення О.Строніна до Полтави по місту з'явилися чутки про те, що він є співробітником «Колоколу». Тим більше це стало переконалившим, коли в журналі почали з'являтися кореспонденції з Полтавської губернії.

Оцінюючи «справу про малоросійську пропаганду», значно пізніше П.Гуревич писав: «Звинувачення це однак було наскільки безглузким і необґрунтованим, що навіть «генерали від Третього Відділення» не могли, за відсутністю достатніх звинувачень, знайти в діях цих людей склад злочину і передати їх до суду – а потім віддали перевагу улюбленому і тоді методу, – до адміністративної кари»²⁹. «Уся ця справа є, з одного боку, досить характерною для тодішньої політики уряду, який тільки став на шлях політичних переслідувань, – писав П.Гуревич, – а з іншого боку, яскраво вимальовується і тодішній лібералізм»³⁰.

У 1907 р. П.Гуревич опублікував уривок зі щоденника О.Строніна, в якому мова йшла про його перебування у в'язниці, і насамперед про допит 1 листопада 1862 р., а також про відповіді і запитання, які йому були задані упродовж чотирьох наступних днів допиту. На допиті 1 листопада статський генерал, даючи О.Строніну листки, голосно зачитав наступне: «Згідно з даними, які є в комісії, ви звинувачуєтесь у дієвій участі в утворенні гуртків для збудження під

видом товариств грамотності незадоволення народу до уряду з метою відділення Малоросії». На підставі ст.170, т. XVII, кн.2 (про вигоду добровільного признання і каяття – Т.Б.) ви повинні показати, хто були учасники цього підприємства і з ким ви входили в листування з цього питання»³¹.

«Яка гидота!... сказав я, не пам'ятаючи себе від несподіваного сюрпризу, я знаю, кому я цим зобов'язаний». «Тоді пишiть як знаєте». Я негайно схопив перо і написав наступне: «Єдиним джерелом цього мерзенного звинувачення мiг бути тільки полтавський громадський губернатор, який уже не вперше, зводить наклеп на мене і навіть не перший раз попадається на наклепi. Подiбне звинувачення можна було ризикнути представити тільки в даний час, дякуючи обставинам, якi з однієї недiльної школи перенесли тiнь пiдозрi і на всi інші. Я дійсно брав участь в організації товариств грамотності, як і в заснуванні жіночої гiмназiї, але від цього до збудження народу і до відділення Малоросії ще досить далеко. Звинувачення це наскільки вигадане, що воно не може представити нічого скільки-небудь схожого не тільки на доказ, але навіть на пiдозру»³².

Прочитавши усе це, статський генерал сказав: «Пане Стронін, ви самi накладаєте на себе руки». «Як так». «Звичайно, до чого ви тут, наприклад, заговорили про губернатора, про нинішні часи і таке інше. Адже все це тільки вашi припущення, одні здогадки. Ви могли б обійтись і без цього. Комісія вимагає від вас відповіді на кожне питання прямої і чiткої, без будь-яких нісенітниць»³³.

Загалом йому було задано 29 питань. Першим було, що він розуміє під «малоросійським рухом». На що колишній учитель відповiв: «Під іменем «малоросійського руху» я розумію розроблення малоросійської мови і літератури»³⁴.

Факт арешту та заслання людей, яким інкримінувалися сепаратистські наміри відділити Україну від Росії, перетворився для царської адміністрації в переконливий доказ реального існування небезпеки. Українофільська «небезпека» призвела до заборони викладання рідної мови в українських школах і до жорсткого обмеження її використання у літературі. 12 травня 1863 р. О.Стронін у листі до брата писав: «Засланий я за «поширення малоросійської пропаганди». Загальна рада недiльних шкіл, неіснуюче товариство грамотності у Полтаві, заснування народних бібліотек, проведення народних лекцій – усе це прийнято за засоби малоросійської пропаганди; але оскільки не було будь-якої можливості довести це, то й залишалися одні пiдозри і внаслідок цього ми не були віддані до суду, а тільки пiддані «суворим адміністративним заходам». Така історія»³⁵.

Учасники процесу були направлені у різні місця для відбуття «своєрх адміністративних заходів». О. Стронін був засланий в Архангельську губернію за звинуваченням у «створенні гуртків для збудження, під виглядом товариств грамотності, незадоволення народу урядом»³⁶. Місцем перебування спочатку було визначено Мезень, куди його направили разом з учителем із Києва – П.Чубинським. Проте місця для нього там не було і на початку червня 1863 р. він отримав посаду дворянського засідателя у повітовому суді у Пінезі. Із певною долею іронії він писав у листі до брата: «Юстицію, брате, творимо»³⁷.

«Юстиція» не була тим, до чого прагнула душа О.Строніна і чим по-справжньому він бажав займатися. Прагнення продовжити свою роботу на благо народної освіти привело його до думки створити серію спеціальних популярних брошур для народу. 15 квітня 1865 р. він записав у своєму щоденнику: «Мені не хотілося б бути непотрібним, а тому я маю намір продовжити мою Недiльну школу, якiй перша брошура відправлена уже вся в друк»³⁸.

Основою для створення таких брошур для народу були лекції, прочитані О.Строніним у Полтавській недiльній школі: «Наслідком цих шкіл і цих публічних лекцій і були брошури, якi склали народну енциклопедію»³⁹. Навіть назва однієї з його популярних лекцій стала назвою однієї з перших робіт – «О земле

и небе» (написана упродовж березня–квітня 1865). Проходження цієї брошури через цензуру супроводжувалося значними ускладненнями. У результаті була замінена назва на «Рассказы о земле и небе», що викликало незадоволення у О.Строніна і він відмовився підписуватися справжнім прізвищем і підписався псевдонімом «Олександр Іванов». Брошура була видана «Главным книжным магазином Е.Н.Баллина» у Харкові. Ймовірно, що видавець була ученицею О.Строніна у Полтавській жіночій гімназії. У 1869 р. вона вирішила перевидавати «Рассказы о земле и небе». Повідомляючи про це брату автор написав: «Вона видає на свій страх і рахунок мій твір у Петербурзі»⁴⁰. Перевидаана брошура користувалася великою популярністю і О.Стронін отримав пропозицію від видавця продати право на друкування. Третє видання вийшло друком у 1872 р. тиражем 10 тис. примірників. У березні 1866 р. автор популярної брошури приймає рішення продовжити роботу над оповіданнями і присвятити їх іншим галузям науки.

У жовтні 1866 р. О.Строніна викликав в Архангельськ новий губернатор С.Гагарін, який вважався гуманним адміністратором 60-х рр., «без нещирості і езуїтства». Крім того, він користувався порадами адміністративних висланих. Йому запропонували створити комітет винятково з висланих (у той час в архангельському засланні було близько десятка осіб) для складання проекту земських закладів в Архангельській губернії. Участь О.Строніна у цьому проекті обмежилася лише літературною редакцією. Це можна пояснити тим, що він особисто вбачав у складанні проектів поселенцями «пусте прожектерство», адже для них це були зовсім невідомі справи, недостатньою була юридична підготовка. Проте губернатор перевів його з Пінєги в архангельський повітовий суд і призначив його членом з'їзду мирових суддів, а також включав у склад найрізноманітніших закладів, комісій, засідань. Усе це викликало незадоволення в О.Строніна, адже він не вірив, що влада може всерйоз цінувати роботу висланих і вбачав у ній принизливу експлуатацію. Він поступово віддалявся від своїх товаришів по засланню, які перетворювалися у чиновників і вважав їх лицемірами. Незважаючи на його байдужість до пропонованих посад, губернатор та жандармський полковник обіцяли посприяти, щоб з нього був знятий нагляд та надати йому хорошу посаду, якщо він залишиться в Архангельську ще на два роки. Протриматися він зумів лише три місяці (березень–травень 1867 р.) і попросився у повіт, де отримав посаду повітового судді у Шенкурську. І знову його заповонила участь у різноманітних комісіях та інституціях: він був суддею, членом мирового з'їзду, головою рекрутської присутності, головою тюремного комітету, лікарняної ради, дорожньої комісії – загалом був головою і членом у 21 закладі, «за винятком поліцейського управління». За дорученням губернатора разом з відомим у майбутньому етнографом і статистом П.Єфименком, який у той час теж відбував покарання, написали «Справочную книгу Архангельской губернии» (Архангельськ, 1868).

О.Стронін завжди відзначався своєю винятковою працездатністю. Незважаючи на таку величезну завантаженість, він розпочав свої наукові дослідження. Саме тут було визначено коло проблем, які він досліджував упродовж наступних років. У Шенкурську Олександр Іванович написав книгу «История и метод», яка була опублікована у Петербурзі у 1869 р., після його повернення із заслання. У ній він намагався довести єдність законів природи і людського суспільства.

У травні 1869 р. О.Стронін був звільнений з-під нагляду і йому надали право проживати, де він захоче. Бажання повернутися на педагогічну роботу привело його до Києва. Там йому було категорично відмовлено і він від'їхав до Петербурга, де з часом вступив на державну службу – спочатку в Канцелярію державного контролю, а із серпня 1871 по липень 1873 рр. – присяжний повірений

Петербурзького судового округу. Був головою з'їзду мирових суддів у Люблінській губернії. У 1879 р. отримав чин дійсного статського радника, який давав право на спадкове дворянство. У січні 1887 р. його призначили членом ради Міністерства шляхів сполучення на посаді юрисконсульта. Ця робота не приносила йому задоволення і він усі свої сили зосереджує на науковій роботі та літературній творчості. Продовжуючи народну енциклопедію, Олександр Іванович видає ще чотири брошури для народу: «Рассказы о силах земных» (народна фізика), «Рассказы о жизни земной» (природнича історія), «Рассказы о жизни человеческой» (політична історія), «Рассказы о царстве Бовы Королевича» (економіка і політика). 6 березня 1873 р. О.Стронін записав у своєму щоденнику: «Закінчена п'ята й остання народна брошура. Таким чином, хоча одне із завдань життя виконане, завдання в ім'я нижчої інтелігенції»⁴¹. Під нижчою інтелігенцією О.Стронін розумів тих представників народу, які уже засвоїли ази грамотності. Послідовність викладу матеріалів брошур здійснена за системою О.Конта і була досить зручною спробою короткої енциклопедії, а в передостанній брошурці – спроба популярного викладу поступу в історії.

Завершивши цей грандіозний проект, він продовжував працювати над більш складними проблемами – дослідженням закономірностей у житті людського суспільства. Не отримуючи задоволення від державної служби, О.Стронін все більше і більше заглиблювався у наукові пошуки. Та на перешкоді стали проблеми зі здоров'ям. У 1887 р. Олександр Іванович поїхав на лікування у Швейцарію. Самотність пригнічувала його і він залишає лікування й переїздить у Женеву, де жив у той час його учень і друг М.Драгоманов. Згодом вони переїхали у Лозанну, де «прокинувся у Строніні педагог; він ходив у школи, а надто в гімназію, і її директорові так сподобалися його уваги, що він попрохав старого полтавського учителя писати їх йому систематично»⁴². У жовтні 1887 р. О.Стронін разом із М.Драгомановим поїхав у подорож по Італії. Про цей час М.Драгоманов писав: «Я, власне, доглядав свого товариша і мусив зберегти йому час і кошти, показуючи йому в кожному місці найголовніше. Я від усього серця всилювався відплатити старому вчителю за науку доглядом і почасти наукою, бо Італію я вивчив досить і люблю гаряче»⁴³.

Подорожуючи, вони випадково потрапили у м.Орте – «опинилися немовбито коло монастиря в Полтаві, над Ворсклою. На нас так і повіяло старовиною й Україною, і ми обернули Орте в Орчик. Кілька годин посиділи ми там у гаю над Тібром, розмовляючи про Полтаву, згадали і про спори полтавсько-київські, про українство і космополітизм, згадали і колишніх людей; дечому посміялись, переживши знову через 20 років наші українські почуття»⁴⁴. Це була остання зустріч учителя й учня. О.Стронін поїхав у Петербург, де захворів на плеврит, який перейшов у сухоти. Він переїздить до Ялти. У січні 1889 р. його не стало. «У газетах звістки про його смерть, – зазначав М.Драгоманов, – і сухі коротенькі некрологи. Лишень фельетон в одній із південних російських газет, писаний одним із учеників Строніна, був довший і теплий, та авторові було невільно в Росії розказувати про Строніна правду...»⁴⁵.

Наукова діяльність Олександра Івановича була тісно пов'язана з концепцією позитивізму й органічної теорії. В основі його теорії було прагнення, якщо не узагальнити, то зблизити гуманітарне і природниче знання на основі створення загальної для усіх наук методології дослідження. Такою методологією мав стати метод аналогії – основний принцип організму. Правомірність методу аналогії він обґрунтовував положенням про те, що усі науки становлять єдине ціле, кожна менш загальна наука входить у більш загальну, тому кожний закон природи, відкритий спочатку однією наукою, може використовуватися і розвиватися іншими. Дослідник стверджував, що аналогічність законів пропорційна спорідненості між науками.

Він запропонував власну класифікацію суспільних наук, дослідив соціальну структуру і закони функціонування суспільства, створив оригінальну органічну теорію його розвитку. Одним із перших сприяв становленню «політики як науки» в її філософському, соціологічному і методологічному обґрунтуванні. Цензор Петербурзького цензурного комітету М.Ракитинський оцінив книгу О.Строніна «Політика як наука» як «політико-філософський трактат», який базується на детальному вивченні європейських праць з предмета політики і державного права.

Олександр Іванович у книзі «Політика як наука» (1872 р.) вперше запропонував пірамідальну модель у описі структури суспільства та її інститутів. Коли читаєш роздуми О.Строніна про закони «функціонування і розвитку соціального тіла» та про «виконання функцій» його органами, вражаєшся збігом його фізіологічного підходу до аналізу соціальних явищ із підходом Г.Спенсера в «Основаниях социологии». Можна було б припустити, що він запозичив термінологію з праць Г.Спенсера, якби не дата виходу у світ книги, яка свідчить про те, що О.Стронін випередив Г.Спенсера на кілька років.

Апелюючи до попередників, Олександр Іванович зазначав, що політика – як нервовий процес суспільства, ще не розглядалася. Традиційно, на його думку, під політикою у давні часи розумілося те, що у його час розуміється зазвичай під соціологією – все суспільствознавство. Проте він виокремив працю Арістотеля «Політика» і зазначив, що там є «питання в більш тісному змісті політичні, так як, наприклад, про форми правління, і навіть політичні у розумінні цієї книги (йдеться про працю Арістотеля «Політика» – Т.Б.), як наприклад, про державну владу, про стани, про причини переворотів і т.ін.». Проте визнання правильності, на його погляд, цих питань не знімає критики ним Арістотеля. Тому що усі ці питання там розглядаються із суб'єктивної точки зору, яка чужа теорії О.Строніна, і насамперед із позиції найкращого устрою тих чи інших суспільних відносин. Так, аналіз усіх відомих Арістотелю форм правління дав йому підстави дійти висновку, що найкращою формою правління є об'єднання їх усіх і примирення одного з іншим.

До схожих висновків спрямовані, на думку О.Строніна, й інші дослідження філософа, які заходять іноді так далеко, що застосовуються спроби визначити такі речі, як найкращий устрій і розміщення міста, наявність у ньому храмів та інших публічних споруд, кількість адміністративних осіб у державі, тривалість влади кожного з них, найкращі способи призначення у владу, які влади може поєднувати одна особа і які не може, скільки має бути суддів і навіть чи повинні бути люб'язні воїни зі всіма, чи лише зі своїми знайомими і т.ін. На підставі аналізу усього перелічено вчений другої половини ХІХ ст. робить висновок, що таке дослідження містить у собі швидше характер наукового політичного проекту, ніж науки політичної, у будь-якому разі – швидше характер політики як мистецтва, ніж політики як науки. «У першому розумінні праця виявляє ознаки глибокої політичної мудрості і такту, виблискує різкими припущеннями і міркуваннями, як, наприклад, назване уже міркування про поєднання усіх форм правління (здійснено тільки в наші дні Англією, а можливо, ще більш визначне, і, ймовірно, чи не саме геніальне у всій книзі, пророче передбачення значення середнього стану (здійснене також тільки новою Європою). Дев'ятий розділ шостої книги «Політики» (за системою С.Ілера), написано тоді, коли середній клас не мав ніякого політичного значення, коли міркувати про це значення можна було тільки а priori, і однак, розглядаючи усі наслідки належного значення з ясністю наявного факту, цей розділ є доказом соціального чуття, воістину гідне подиву»⁴⁶.

Водночас О.Стронін стверджував, що у науці навіть таке блискуче пророкування не є ще набутком, поки воно не пов'язане із жодним узагальненням, що

створює можливість таких же прогнозів для всього іншого. На його думку, більше наукове значення мають такі положення Арістотеля, як: 1) закон поступовості у суспільних змінах; 2) причини обурення; 3) розподіл влади у державі; 4) аналіз тиранії; 5) зв'язок олігархії з установами кінноти⁴⁷. Саме ці положення вважав наш вітчизняний учений за справжній внесок Арістотеля у науку про політику і саме ними він керувався у праці «Політика як наука» та ін. Однак ці положення не мали таких широких підстав, на яких можна було б будувати науку. І справді, усі наступні мислителі, зокрема Ціцерон, римські стоїки, Фома Аквінський, Марсилій Падуанський і усі взагалі, хто писав про політику, писали про неї, стверджував О.Стронін, за зразком Арістотеля. Мається на увазі спроба вирішення одного й того ж питання про найкращу форму співжиття, причому й у рішеннях недалеко відходили від учителя. І у новий час продовжували пошук відповідей на це питання. Винятком був Макіавеллі, який дещо змінив напрям, поставивши, замість питання про мету, питання про засоби. Однак за межі політики емпіричної, політики як мистецтва все-таки не вийшов. Це, зрештою, необхідний, природний і всезагальний факт: будь-яка наука виникає тільки з відповідного мистецтва, і будь-якій науці таке мистецтво передує, а тому не може воно не передувати і науці соціальній⁴⁸.

Новим духом вперше повіяло тільки з часів Жана Бодена, який був першим, хто ризикнув висловити таке сміливе для свого часу узагальнення, як те, що у житті кожного народу простежується період зародження, розквіту і занепаду. Це був уже рішучий, однак, досить передчасний крок до наукового погляду на політику, зазначав О.Стронін. Крім того, Боден залишає вже ту абсолютну точку зору найкращих повсюди форм правління і прямо висловлюється, що політичні закони співвідносяться з різними народами, з різноманітністю природи, моралі і суспільного побуту людей. Ідеться про географічний напрям.

Певним чином і інші фундаментальні політичні узагальнення, зокрема ідея прогресу, закріплюються зазвичай то за Вольтером, Тюрбо, Кондорсе, то за німецькими філософами історії, належить ще янсеністу Ніколю, який у своїй праці про буття Бога говорить: «Існує постійний, настільки давній, як світ, прогрес. Прогрес цей схожий на прогрес людини, яка виходить з дитинства і переходить у інший вік»⁴⁹. Хоча спочатку ця ідея і набула характеру знову ж таки абсолютного характеру безконечної і безумовної досконалості людського роду, з таким характером дійшла і до наших днів, проте узагальнення це було уже достатньо широке для того, щоб стало можливим побудувати на ньому науку.

І ось у XIX ст. знайшовся і зодчий, який, спираючись на підготовлений таким чином ґрунт, заклав на ній вічний і непохитний фундамент – це Огюст Конт, такий Арістотель суспільствознавства, яким перший був для природознавства. Хоча головна його праця щодо соціальної науки є та, яка належить до історії, і саме в історії ідей, а не політики, однак багато, вірніше – все, що він називає статикою суспільства, стосується прямо до нашого предмета, так як «політика є по відношенню до історії політичною, також, що статика по відношенню до динаміки: перша є наукою організації, друга – наукою життя»⁵⁰. У праці «Політика як наука» О.Стронін майже повністю використав 50-й розділ курсу позитивної філософії О.Конта, стверджуючи при цьому, що це «безсумнівне, на його думку, досягнення політичної науки»⁵¹, хоча досягнуте і з іншої точки зору, ніж його.

Суспільство, так як і будь-який організм, на думку О. Строніна, має свій початок і свій кінець. Рух суспільства здійснюється на основі біологічних законів. Історію вчений розглядав як постійну зміну шести стадій: прогрес, застій, регрес, виродження, переродження і відродження.

Остання закінчена книга О.Строніна – «Теорія громадськості» була опублікована наприкінці березня 1885 р. Назва книги цензорами була змінена. О.Стро-

нін вимушений був назвати її «Історія науки». Варто зазначити, що і розділи цієї книги мають назви: «Історія цивілізації», «Історія культури», «Історія громадянськості». В останньому О.Стронін сформулював власну теорію майбутнього – «абсолютну демократію». «Абсолютна демократія», на його думку, здійсниться внаслідок тривалої боротьби багатьох поколінь, перетворюючи існуючу або ту, що стоїть на черзі у різних країнах «відносну» демократію, яка нездатна до переборення соціальних несправедливостей, а лише робить на них «демократичні латки». Новий устрій потребує докорінної перебудови держави, крутого історичного перелому.

Значна увага у концепції приділялась економіці. «Питання матеріально-економічного забезпечення, – зазначав він, – завжди є, було і буде одним із найважливіших питань не лише культури, але й громадянськості». Економічну базу «абсолютної демократії» він вбачав у возвеличенні виробничої сили праці. Пропонував радикальну зміну економічного ладу. Насамперед передбачав нову систему розподілу багатств, виникнення нової організації праці, нову систему кредитів, систему збереження коштів, «політ науки», розширення можливостей торгівлі та транспорту (доречним буде згадати, що О.Стронін передбачив появу авіатранспорту). При «абсолютній демократії» основами права мали бути: громадська думка, совість, преса. Визначив також розквіт громадянськості, де мали знайти втілення кращі зразки цивілізації і культури. На його думку, значна роль у розвитку громадянськості належить жінкам, тому що за станом жіночої громадянськості можна судити про рівень місцевої цивілізації і культури. «Абсолютна демократія» повинна була змінити «пірамідальну», вертикальну структуру суспільства, зберегти лише територіальні об'єднання. Таким було розуміння «абсолютної демократії», сформульоване О. Стронінім.

У 60-ті роки ним була задумана ще одна оригінальна праця – «Теорія особистості», яка, на жаль, залишилася незавершеною. Вчений прагнув, використовуючи біографічний метод, запропонувати близько тисячі біографій людей різних професій із різних прошарків суспільства, з метою знайти зв'язок історичних закономірностей у долях людей, зрозуміти причини невдач і злетів у їх долях. Аналізу піддавалися й етапи його особистого життя. Чому в роки миколаївської реакції він став учителем («нашестья педагогізму»), а в роки поживання (1855–1862) – громадським діячем, «до чого ніколи раніше не визначав себе». Його воля об'єктивно була наслідком історичних обставин – на його житті підтвердився загальний біографічний закон, відкритий Г.Боклем.

Варто зазначити, що книги О.Строніна отримали широкий резонанс. Одні відгукувалися досить позитивно, натомість інші піддавали нищівній критиці. Найяскравішим критиком книг виступив М. Михайловський. До речі, велика стаття «Аналогический метод в общественной науке («История и метод». Соч. А.Стронина)», власне, «створила Михайловському ім'я». Інший критик, який підписався ХУ, визнавав невдалими спроби О.Строніна створити новий метод вивчення історії, водночас віддавав належне «самостійності думки» автора, солідності його знань; і вважав, що «подібна праця не залишилася непоміченою навіть у будь-якій європейській літературі».

М.Драгоманов, оцінюючи праці О.Строніна «История и метод» (1869), «Политика как наука» (1872), «История общественности» (1886) та незакінчену працю «Теория личности», писав: «Незвичайні теоретичні здібності автора вкупі з позитивізмом продиктували йому масу гостроумніших заміток, дедукцій, найдорожчих для філософа історії, і коли б праці Строніна були напечатані на якій-небудь західноєвропейській мові, то в Європі було б оцінено, що вони вносять у науку»⁵².

Імовірно, і для нас настав час дослідити наукову спадщину Олександра Івановича Строніна – оригінального, самобутнього представника політичної думки

другої половини XIX ст., талановитого педагога, історика, соціолога, який зробив значний внесок у становлення і розвиток українського, російського і світового історичного, політичного та соціологічного знання.

¹ *Де-Роберти Е.В.* Наши социологи («Политика как наука» А.И.Стронина «Мысли о социальной науке будущего П.Л. // Санкт-Петербургские ведомости. – 1873. – № 3, 4, 19, 33, 58, 125; *Михайловский Н.К.* Аналогический метод в общественной науке («История и метод». Соч. А.И. Стронина) // *Михайловский Н.К.* Сочинения. – Санкт-Петербург, 1896. – Т.1. – С.330–390; *Ткачев П.Н.* Ташкентец в науке // Дело. – 1872. – №12. – С.25–32.

² *Лейкина-Свирская В.Р.* Три книги А.И.Стронина // Исторические записки. – Москва, 1987. – Т.115. – С.242–267.

³ *Маркова А.В.* Философия политики А.И. Стронина. – Москва, 1995.

⁴ <http://kataev.iatp.org.ua/rus/14/#paraograph35>

⁵ *Світленко С.* Народолюбчець Олександр Стронін // Київська старовина. – 2001. – №2. – С.144.

⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* История университета св. Владимира. – К., 1884. – Т.1. – С.СXL.

⁷ Цит. за: *Лейкина-Свирская В.Р.* А.И.Стронин // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – Москва, 1986. – С.159.

⁸ Там же. – С.160.

⁹ Див.: *Світленко С.* Зазн. праця. – С.144.

¹⁰ Цит. за: *Лейкина-Свирская В.Р.* А.И.Стронин. – С.161.

¹¹ Там же.

¹² *Драгоманов М.П.* Два Учителя // *Драгоманов М.П.* Вибране «... мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні». – К., 1991. – С.594.

¹³ *Б (аллин)* Некролог Стронина. – Южный край. – 1889. – 10 февраля.

¹⁴ *Пирогов Н.И.* О воскресных школах. – Санкт-Петербург, 1887. – Т.2. – С.229.

¹⁵ *Гніп М.* Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Харків, 1930. – Кн.1. Полтавська гімназія. – С.10.

¹⁶ Див.: *Граховецький Д.* Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860–1862 рр.) // Україна. – 1928. – №4. – С.67.

¹⁷ *Конисский А.Я.* Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – Т.68. – №3. – С.149–152.

¹⁸ Там же.

¹⁹ *Драгоманов М.П.* Зазн. праця. – С.597–598.

²⁰ Там само. – С.599.

²¹ Там само.

²² Там само. – С.600.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – С.600–601.

²⁵ Цит. за: *Світленко С.* Зазн. праця. – С.148.

²⁶ *Конисский О.Я.* З життя в Полтаві: Частина з моїх споминів // Правда. – 1890. – Т.2. – Вип. 5. – С.107.

²⁷ *Драгоманов М.П.* Зазн. праця. – С.596.

²⁸ Цит. за: *Гніп М.* Зазн. праця. – С.217.

²⁹ *Гуревич П.* «Дело о распространении малороссийской пропаганды» // Былое. – 1907. – №7. – С.169.

³⁰ Там же. – С.170.

³¹ Там же.

³² Там же. – С.172.

³³ Там же.

³⁴ Отрывок из дневников А.И.Стронина // Былое. – 1907. – №7.

³⁵ Цит. за: *Лейкина-Свирская В.Р.* Указ. соч. – С.164.

³⁶ Цит. за: *Кельнер В.Е.* «Народная Энциклопедия» Александра Стронина (Из истории книжного дела 70-х гг. XIX в.) // История СССР. – 1985. – №6. – С.121.

³⁷ *Лейкина-Свирская В.Р.* Указ. соч. – С.164.

³⁸ Цит. за: *Кельнер В.Е.* Указ. соч. – С.121.

---

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же. – С.122.

⁴¹ Там же. – С.123.

⁴² Драгоманов М.П. Два учителя. – С.603.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. – С.604.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Стронин А.И. Политика как наука. – Санкт-Петербург, 1872. – С.5.

⁴⁷ Там же. – С.5.

⁴⁸ Там же. – С.6.

⁴⁹ Там же. – С.7.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же.

⁵² Драгоманов М.П. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране «... мій задум зложити начерк історії цивілізації на Україні». – С.611.

The article is dedicated to little known in Ukraine social figure, pedagogue, organizer of first Sunday schools and author of numerous political works and of «People's Encyclopedia» Oleksandr Ivanovych Stronin. His course of life and work is revealed. Attention is accentuated on a period when O.Stronin stayed in Ukraine, his cooperation and connection with M.Drahomanov and other famous Ukrainian figures of the second half of the XIX century are reconstructed.